

תרגום, פרוש או שבוש?

ההיסטוריה הכנסיתית של אוסביוס בעברית

ההיסטוריה הכנסיתית של אוסביוס (260–340 לערך), בישוף קיסריה שבארץ-ישראל, היא ללא ספק אחד החיבורים הנוצריים החשובים ביותר שנכתבו אי פעם ביוונית. זהו מקור חיוני מאין כמוהו לחקר הנצרות בשלוש המאות הראשונות לקיומה, ורב ערכו גם לחקר האימפריה הרומית ותולדות עם ישראל באותה תקופה. מן הראוי היה להציג חיבור חשוב זה בפני הקורא העברי, וזו מטרתו של הספר שלפנינו. הספר כולל הקדמה (עמ' ז'), מאמר מבוא על אוסביוס ויצירתו (עמ' ט'–ל'), תרגום עברי של עשרת הספרים של *ההיסטוריה הכנסיתית* בלווי הערות בתחתית העמוד (עמ' 1–347) ומפתח שמות (עמ' 351–373).¹

מאמר המבוא נכתב על-ידי א. קופסקי, והוא כולל מידע תמציתי ומדויק על אוסביוס ויצירתו. די בקריאתו של מאמר זה כדי להבין מה רבה חשיבותה של *ההיסטוריה הכנסיתית* של אוסביוס ומדוע היא ראויה לתרגום עברי. למרבה הצער, די בהקדמה הקצרה (עמ' ז') כדי להראות כי ספר זה אינו ממלא את יעודו, שכן הנוסח העברי מתבסס על תרגום אנגלי ולא על המקור היווני. וכך נכתב בהקדמה זו: "תרגום מסמך חשוב זה של תולדות הכנסייה מאת אוסביוס הינו הופעתו הראשונה בלשון העברית. התרגומים של ק. לייק (כרך א') וג' א. ל. אולטון (כרך ב') בסידרת Loeb Classical Library מהווים הבסיס לתרגום הנוכחי. אף על פי שהתרגום לא בוצע ישירות מהמקור היווני של אוסביוס, הייתה התייחסות רבה ליוונית במקומות

¹ אוסביוס בישוף קיסריה, *תולדות הכנסייה*, תרגמה מאנגלית ר. פרנק, עם מבוא מאת א. קופסקי, מבואר ע"י ר. פריץ, מרכז כספרי, דפוס אקדמון, ירושלים תשס"א.

בהם נחשבו תרגומיהם של לייק ואולטון לא מדוייקים או לא ברורים".

יש להכיר תודה לכותבי ההקדמה על הגלוי הנאות, אך שיטתם מעוררת מספר שאלות. ראשית כל, מדוע נבחר דווקא תרגומם של לייק ואולטון כבסיס לתרגום העברי? הרי בהקדמה נקבע כי יש בו מקומות שאינם מדוייקים או ברורים די הצורך, בשעה שקיימים תרגומים אחרים לאנגלית. שנית, מדוע לא שמשה יכולת הקריאה ביוונית, אשר הביאה לאתורם של אי דיוקים בתרגומם של לייק ואולטון, לתרגומו של החיבור ישר מהמקור? כפי שיוכיח מאמר זה, תרגום המתבסס על תרגום, מחד גיסא, ועל שפוץ המסתמך על המקור, מאידך גיסא, ניצב על יסודות רעועים ביותר. כדי לא להכביר מלים על כשל מתודי זה, אביא כמה דוגמאות בולטות לכך.

א) גלעים, קברים או עצמות?

הנה קטע מהפרק העוסק ברדיפות הנוצרים בימיו של הקיסר נרון (54–68): "הוא (הקיסר נרון), אם כן, היה הראש והראשון במאבקו באל ובטבח שטבח בשליחים. מסופר שבזמנו נערף ראשו של פאולוס ברומא, ושגם פטרוס נצלב. בתי הקברות שם עדיין נקראים על שמם של פאולוס ופטרוס. עובדה זו מאשרת את הסיפור, לא פחות מאשר עושה זאת הסופר הכנסייתי גאיוס, שחי בזמן שזפירינוס היה בישוף רומא. בדיון, שתועד בכתב, בין גאיוס לפרוקלוס, מנהיג המונטניסטים, אומר גאיוס, על המקומות בהם נטמנו עצמותיהם הקדושות של השליחים הנזכרים לעיל: *אך אני יכול להצביע על העצמות של השליחים. בין אם תלך לותיקן ובין אם בדרך אוסטיה, תמצא את העצמות של מי שהניחו את היסודות לכנסייה זו*"².

המלה "עצמות" מופיעה כאן שלוש פעמים. לעומת זאת, גם במקור היווני וגם בתרגום האנגלי מופיעות שתי מלים שונות שאין משמעותן "עצמות". במקרה הראשון, מדבר המקור על ה־*hiera skenomata* של השליחים הנזכרים לעיל. *skenomata* היא צורת הרבוי של *skenoma*, מלה שפירושה הוא "אוהל", "גוף" או "גופה". את הצירוף *hiera*

² ספר ב', פרק 25, פסוקים 5–7, עמ' 61.

skenomata מתרגם הנוסח האנגלי, כהלכה, כ־sacred relics³. עדיף היה לתרגם זאת לעברית כ־"שרידים קדושים", ולא כ־"עצמות קדושות". בשני המקרים האחרים נכתב במקור tropaia, ובתרגום האנגלי, trophies⁴. ביוונית עתיקה, tropaion פירושו "גלעד", ובהרחבה, כל מבנה המוקם בעקבות נצחון, ואף אותות נצחון. בלשונם של אבות הכנסיה מתייחס המונח, בין השאר, למעשיהם של הקדושים המעונים, אשר נכונותם להקריב את חייהם בשל אמונתם הדתית נחשבת כנצחון⁵. לפיכך נחשבו שרידים המעידים על מעשה הקרבה מעין זה לאות ניצחון. זו המשמעות הנדרשת כאן. מכל זאת עולה כי המרת המלים trophies ו־relics ב־"עצמות" לא קירבה את התרגום העברי למקור היווני, אלא הרחיקה אותו ממנו. לא על עצמותיהם של השליחים יכול גאיוס להצביע, אלא על המקומות שנטמנו בהם שרידיהם, כלומר על קבריהם⁶. יש לציין כי קטע זה הוא ההתייחסות הראשונה בספרות הנוצרית לקבריהם של פטרוס ופאולוס, ומכאן חשיבותו לתולדות הכנסיה של רומא ולחקר הארכיאולוגיה הנוצרית בעיר זו. הנוסח העברי מבלבל, משום שקורא שאינו בקי עשוי להסיק כי גאיוס אכן יכול היה להצביע על עצמותיהם של שני השליחים. עצמות קדושים אמנם נשמרו מחוץ לקברים כחלק מפרולחן השרידים, אך מדובר בתופעה מאוחרת לימיו של גאיוס, בן זמנו של זפירינוס, בישוף רומא בשנים 198–217.

על אף מאמציהם של בעלי הנוסח העברי לתקן את התרגום האנגלי בעזרתו של המקור היווני, כולל קטע זה כמה טעויות ואי־דיוקים שמקורם בתרגום האנגלי. כך, למשל, באשר לגאיוס, הנזכר כאן כ־"סופר כנסייתי", ובתרגום האנגלי, כ־a writer of the Church.

³ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. I, trans. K. Lake, *The Loeb Classical Library*, Cambridge Mass. and London 1926, p. 183.

⁴ שם.

⁵ G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961-1968, p. 1411-1412.

⁶ על הפולמוס בין גאיוס לפרוקלוס, ועל דבריו של גאיוס בהקשרם המקורי, ראה: W. Tabbernee, "Our Trophies are Better than your Trophies: The Appeal to Tombs and Reliquaries in Montanist-Orthodox Relations", *Studia Patristica* 31 (1997), p. 206-217.

המקור, לעומת זאת, מדבר על "איש כנסייתי" (ekklesiastikos aner), מונח המתייחס או לאדם הממלא תפקיד בכנסיה, בניגוד למאמין מהשורה, או לנוצרי המשתיך לכנסיה "הנכונה", ולא למינות זו או אחרת. באשר לפרוקלוס, נאמר כי היה מנהיג המונטניסטים. במקור, לעומת זאת, נכתב כי עמד בראש הדעה שבקרב (או לפי) אנשי פריגיה (tes kata Phrygas gnomes). גם אם מדובר במונטניסטים, כפי שסבורים המומחים לדבר,⁷ עדיף היה לתרגם את דבריו של אוסביוס כלשונם ולהותיר את ההתייחסות למונטניסטים בהערה.

ב) קונסול או קונסולאריס ?

בספר ג' מסופר דבר מותו של שמעון בן קליופס, שהיה קרוב משפחה של ישוע ובישוף ירושלים, בימי שלטונו של הקיסר טריאנוס (98–117). אוסביוס מביא כאן מדבריו של הגסיפוס, סופר נוצרי מהמחצית השנייה של המאה השנייה: "כמה מהם (כלומר, הכופרים), האשימו את שמעון בן קליופס על היותו משושלת דוד ועל דבר היותו נוצרי, ובשל כך מת על קידוש השם בהיותו בן מאה ועשרים, בעת שטריאנוס היה בשלטון ואטיקוס היה קונסול".⁸

המלה המתורגמת כאן כ"כופרים" היא heretics (ביוונית, hairetikoi, מהפועל haireomai, שפירושו לבחור). בעברית בת זמננו נהוג לתרגם מלה זו כ"מינים", ואין זה הבדל של מה בכך. "כופרים" הם אלה הדוחים את עקרי אמונתה של דת ואינם מחשיבים עצמם כמשתיכים אליה. כך, למשל, היהודים ועובדי האלילים הם כופרים מבחינתם של הנוצרים. hairetikoi, לעומת זאת, משייכים עצמם לדת הנוצרית, מקבלים חלק ניכר מעקרונותיה, אך חולקים על הזרם הרואה עצמו כמיצגה הנאמן של המסורת בסוגיות שונות הקשורות לאמונה, אורח חיים או פולחן. דוגמא לכך הם המונטניסטים שנזכרו

⁷ המינות המונטניסטית צמחה בפריגיה שבאסיה הקטנה במחצית השנייה של המאה השנייה. היא קרויה על שמו של אדם בשם מונטנוס, שנחשב כמיסדה. המונטניסטים ראו בו נביא, החשיבו את פפוזא (Pepouza) שבפריגיה כאתר מקודש והאמינו כי לשם תרד ירושלים של מעלה. למינות זו, שנחשבה מחמירה בסוגיות כגון פרישות וצומות, היו חסידים גם ברומא ובצפון אפריקה.

⁸ ספר ג', פרק 32, פסוק 3, עמ' 96.

בסעיף א' לעיל. מונח נוסף שעדיף היה להמנע ממנו בקטע שלפנינו הוא "קידוש השם", המתיחס באופן מובהק ליהדות. במקור מופיע הפועל martyreo, הקשור למונח martyrion (מהמלה martys, שפירושה "ער"). עדיף היה לתרגם זאת כ"עדות אמונה", נכונותו של אדם להעיד על אמונתו גם במחיר חייו, ולא כ"קידוש השם".

בסופו של הקטע נזכר אדם בשם אטיקוס, וכאן נכונה לנו הפתעה: בתרגום האנגלי נכתב כי היה consular,⁹ ולא consul. נקדים ונאמר כי בתקופת הרפובליקה הרומית, שני קונסולים עומדים בראש המדינה, ומשך כהונתם שנה. כבר בתקופה זו קיים בשפה הלאטינית שם התאר consularis, המצוין, בין השאר, קונסול לשעבר. בתקופת הקיסרות, מלה זו נכללת בתארם הרשמי של חלק ממושלי הפרובינציות, ובמשך הזמן היא החלה משמשת לבדה לציון תפקידם. כך עשה הגסיפוס, המכנה את אטיקוס hypatikos, המונח היווני המקביל ל-consularis, כשם ש-hypatos מקביל ל-consul. אין איש יודע בודאות מי היה אטיקוס, מה היה תארו הרשמי ואם היה אי פעם קונסול, אך די בתאר הניתן לו כאן כדי להבהיר מעל לכל ספק כי היה מושל פרובינציה, מן הסתם ביהודה.¹⁰ ככל הנראה, קטע זה הוא אחד המקומות שבהם "נחשבו תרגומיהם של לייק ואולטון לא מדוייקים או לא ברורים", כדברי ההקדמה, אך דווקא התרגום האנגלי הוא הנכון, ואילו הנוסח העברי שגוי.

ג) גזרות מלכותיות ורצון בית מלוכה כצורפים נרדפים

הספרים ח'–ט' של ההיסטוריה הכנסייתית עוסקים ברדיפות הנוצרים שהחלו בשנת 303 ונמשכו כעשר שנים. ספרים אלה חשובים ביותר לחקר הרדיפות בפרט, ולתולדות האימפריה הרומית בשנים אלה בכלל. אוסביוס מרבה לצטט במלואם צוים שבאמצעותם הורו הקיסרים על רדיפות אלה, וגם צוים שהורו על הפסקתן. להלן

⁹ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. I, p. 275.

¹⁰ על אטיקוס ראה: E.M. Smallwood, "Atticus, Legate of Judaea under Trajan", *Journal of Roman Studies* 52 (1962), 131-133.

ראשיתו של פרק המיחס לקיסר מאקסימינוס דאיה (309?–313) נסיון לחבל בישומו של צו מאת הקיסר גאלריוס (305–311).¹¹ [1] ביטול הגזרות המלכותיות, שהוזכר לעיל, פורסם והוכרז בכל רחבי אסיה ובפרובינציות השכנות. לאחר שהדבר בוצע, לא ראה מקסימינוס, העריץ מן המזרח שהיה רשע ובן בליעל מאין כמותו והמר שבאויבי המסירות לאל היקום, בעין יפה את שנכתב. במקום להפיץ את האיגרת האמורה, הוא ציווה על פה על השליטים שהיו תחת מרותו להרפות ממלחמתם נגדנו. מאחר ולא יכול היה להתכחש לדברים שנקבעו על ידי מי שהיו במעמד רם משלו, הוא דחק את החוק האמור לקרן זווית ונקט באמצעים שונים כדי שדבר החוק לא יגיע למחוזות שהיו כפופים לו. הוא ציווה, בדבר פיו, על השליטים שהיו נתונים למרותו להרפות מעט מן הרדיפות נגדנו. הללו הודיעו זה לזה את תנאי הצו בכתב. [2] סבינוס, למשל, אשר זכה למעמד המכובד של פריפקט פרטוריאני, הודיע על החלטת הקיסר לנציבי הפרובינציות, באיגרת הכתובה בשפה הלטינית, ולהלן תרגומה.¹²

המלה "גזרות", המופיעה בשורה הראשונה, מעוררת בעיה: כיצד אומרים "גזרות" ביוונית? התרגום האנגלי מדבר על רצון (will),¹³ תרגום סביר ללשון המקור (neuma). מכאן עולה כי המלה "גזרות", המוכרת היטב לקוראי עברית (גזרה משמים, גזרות שמד, גזרות משרד האוצר), היא תרומתם של האחראים לנוסח העברי. מובן מאליו כי התקנות שבוטלו היו תקנות רדיפה שיש בהן כדי להזכיר את גזרות השמד שנגזרו על יהודים בתקופות שונות, אולם תפקידו של מתרגם הוא לתרגם, לא לפרש. על כן, מן הראוי היה לתרגם את הצירוף basilikon neuma כ"צו מלכותי", או אף כ"צו קיסרי", שכן המלה basileus ("מלך") מציינת ביוונית את קיסר רומא.

על מאקסימינוס דאיה, שהיה יליד איליריקום (הבלקן של ימינו), נאמר בהמשך הפרק כי היה "העריץ מן המזרח". כיצד להבין מלים

¹¹ אוסביוס מצטט צו זה בספר ח', פרק 17.

¹² ספר ט', פרק 1, פסוקים 1–2, עמ' 296.

¹³ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. II, trans. J.E.L. Oulton, *The Loeb Classical Library*, Cambridge Mass. and London 1932, p. 329.

אלה? האם מדובר במוצאו, או באזור הכפוף לשלטונו? בתרגום האנגלי נכתב the tyrant of the East, ולא the tyrant from the East, ואילו המקור אומר ho ep'anaoles tyrannos. עדיף היה לתרגם זאת כ"העריץ אשר על המזרח", שהרי כוונתו של אוסביוס היא להתיחס אל האזור שעליו היתה פרושה מרותו של מאקסימינוס דאיה באופן רשמי. עוד נאמר על קיסר זה כי היה "רשע וכן בליעל". ללא ספק היה אוסביוס מסכים עם נסוח מעין זה, אך אין אלה מלותיו שלו. בתרגום האנגלי, הקרוב יותר למקור, נאמר כי היה monster of impiety, ואילו ביוונית נאמר כי היה dyssebestatos. זהו ערך ההפלגה (superlativus) של שם התואר dyssebes, הבא לציין אדם שאינו ירא שמים.

בהמשך הפרק מובא תרגומה היווני של האגרת שהפנה סבינוס לכל אחד ואחד ממושלי הפרובינציות הכפופים לסמכותו, ובה הוא מצוה עליהם לחדול מרדיפות הנוצרים (פסוקים 3–5). האגרת מסתיימת בהוראה הבאה:

"[6] לכן, ייקח על עצמו הוד רוממותו הזהיר לכתוב למפקחים ולדואומווירים ולמגיסטרי המחוזות בכל עיר ועיר, כדי שהללו ידעו שאל להם לתת עוד דעתם לאיגרת ההיא".¹⁴

ברור מן ההקשר כי המלים "הוד רוממותו הזהיר" מתיחסות למושל הפרובינציה, שאליו מופנה עותק מן האגרת של סבינוס. יחד עם זאת, מדובר בתרגום שגוי ומבלבל כאחת של התרגום האנגלי. שם נכתב Let it be thy Solitude's duty, ובמקור he se epistropheia, ואין כל קשר בין מלים אלה לבין "רוממות", הגזורה מן המלה "רם". יש בכך כדי לבלבל את הקורא העברי, המכיר את הצרוף "הוד רוממותו" בעיקר כאופן פניה לנושא תפקיד נעלה או בן למשפחת מלוכה, ודי אם יוזכר כי זה התרגום העברי השגור ל-His/her Excellence/Highness. עדיף היה לתרגם צורת פניה זו כ"הוד מסירותך", או "הוד שקדנותך".

¹⁴ ספר ט', פרק 1, פסוק 7, עמ' 297.

¹⁵ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. II, p. 331.

לפי הנוסח העברי של האגרת של סבינוס, על המושל לכתוב בדבר אל המפקחים, הדואומווירים ומגיסטרי המחוזות. המונח האחרון מתיחס לבעל-תפקיד הנקרא בלאטינית *praepositus pagi*, שניתן לתרגמו כ"ממונה על מחוז כפרי". בנוסח היווני של האגרת המצוטט אצל אוסביוס מונח זה מופיע בתעתיק. בתרגום האנגלי, לעומת זאת, נכתב *magistrates of the district*.¹⁶ יש בכך הגיון, שכן *magistrate*, כתרגום למונח הלאטיני *magistratus*, הוא שם כולל לבעלי תפקיד רבים ושונים, אך אין הדבר כך לגבי המלה הלאטינית *magister*, שהוחדרה לנוסח העברי ללא הצדקה.

לאחר הבאת נוסח האגרת של סבינוס פונה אוסביוס לתאור התוצאות של קבלתה על-ידי מושלי הפרובינציות:

"[7] כתוצאה מן הדברים האלה הסיקו מושלי הפרובינציות שכוונת בית המלוכה, שהחלטתו נודעה להם מן הכתוב באמצעות איגרות למשגיחים, לדואומווירים ולמגיסטרים הכפריים, היא אכן כנה. לפיכך, לא רק שנתנו ביטוי לדברים הללו בכתב, אלא עוד יותר במעשה. ברצונם לציית לרצון בית המלוכה, הם שיחררו רבים מבין מי שהיו כלואים, בשל הודאות אמונה באל, והוציאו מחשכת בית הכלא. בין האסירים ששחררו נכללו גם אלו שנשלחו לרצות את עונשם במכרות. בפעולות אלה הם נקטו בסכורם [כך במקור], בשוגג, שזה אומנם רצון הקיסר".¹⁷

המונח "בית המלוכה" מופיע בקטע זה פעמיים, ובאף לא אחד משני המקרים אין לכך תימוכין בתרגום האנגלי או במקור היווני. בפעם הראשונה נאמר בתרגום האנגלי *imperial resolve*.¹⁸ זהו תרגום אנגלי סביר ל-*basilike gnome*, (שמשמעו "החלטה מלכותית", כלומר "קיסרית"), שכן "החלטה" היא אחת מהוראותיה של המלה *gnome*. השימוש השני ב"בית-המלוכה" תמוה עוד יותר, שכן מדובר בתרגומו של הצירוף *imperial will* (במקור היווני *neuma basilikon*), אשר תורגם בפסוק 1 כ"גזרות מלכותיות". כיצד ניתן לתרגם את אותו

¹⁶ שם.

¹⁷ ספר ט', פרק 1, פסוק 7, עמוד 297.

¹⁸ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. II, p. 333.

צמד מלים פעם אחת כ"גזרות מלכותיות" ופעם אחרת כ"רצון בית-המלוכה"? האם גזרות ורצון הם אותו דבר? לאחראים על הנוסח העברי פתרונים. יש לציין כי עצם השימוש במונח "בית-מלוכה" אינו מתאים כלל וכלל לתקופה הנדונה. די אם נזכיר כי רוב רובם של הקיסרים במאה השלישית ובראשית המאה הרביעית נכשלו בנסיונם לבסס את שלטונם לאורך זמן, וכי מעטים מהם זכו למות מוות טבעי. ברור כי בתקופה סוערת מעין זו העברת השלטון מדור לדור במסגרת המשפחה היא שאיפה שקשה להגשימה, ועל כן המונח "בית-מלוכה", המזכיר לקורא העברי שושלות מפוארות כגון בית דוד, בית האבסבורג או בית רומאנוב, אינו במקומו.

עיון נוסף בפסוק 7 מעלה בעיה חמורה בהרבה. שם נכתב בפירוש כי החלטתו של בית המלוכה נודעה למושלי הפרובינציות "מן הכתוב באמצעות איגרות למשגיחים, לדואומווירים ולמגיסטרים הכפריים"; כך יכלו מושלי הפרובינציות להסיק כי כוונתו של בית המלוכה כנה, ובהתאם לכך פעלו. סדר ארועים זה תמוה ביותר, שכן אין זה מתפקידם של מושלי פרובינציות באימפריה הרומית לבחון את כנות כוונותיהם של הקיסרים או של שריהם הבכירים בטרם יפעלו בהתאם להוראותיהם. עיון בתרגום האנגלי ובמקור היווני אכן מצביע על סדר ארועים שונה לחלוטין. מכתבו של סבינוס מופנה למושלי הפרובינציות ומורה להם לצוות על בעלי תפקיד בערים ובכפרים הכפופים להם להתעלם מצו קודם [פסוק 6]. זאת בדיוק עשו מושלי הפרובינציות, כפי שכותב אוסביוס בפסוק 7, ובנגוד גמור לנאמר בנוסח העברי.

ד) שבושים והשמטות ללא הסבר

בפרק אחר של ספר ט' נכתב כך: "עכשיו התרחשה תופעה שכמותה לא נודעה בעבר; במרכזי הערים הוצגו כתבי עצומה נגדנו, וכמענה לדברים הללו הוצבו לוחות מתכת ועליהם חקוקות תשובות מחייבות, שכללו פקודות מלכותיות. שמותיהם של ישוע ושל פילטוס, מתוך

דברי הזיכרונות המזויפים שנועדו לפגוע בנו, היו על שפתי הילדים מדי יום ביומו".¹⁹

"כתבי העצומה" הנזכרים כאן מתרגמים את המלה האנגלית petitions.²⁰ במקור היווני, לעומת זאת, נכתב psephismata (ביחיד psephisma), ועדיף היה לתרגם זאת לאנגלית כ-decrees. היות ש-psephisma בא לציין החלטה רשמית, מן הראוי לשאול איזה מוסד או בעל תפקיד עמדו מאחורי "כתבי עצומה" אלה. גם מהמקור היווני (psephismata poleon) וגם מהתרגום האנגלי (petitions...by cities) ברור כי מדובר בערים, וקשה לדעת מדוע התיחסות מפורשת זו הושמטה מהנוסח העברי. מדובר, אם כן, בהחלטות רשמיות של ערים הכוללות את תלונותיהן נגד הנוצרים ומבקשות מהקיסר לפעול בהתאם. אם להסתמך על הנוסח העברי המעורפל, הקיסר הגיב לכך באמצעות "תשובות מחייבות". התרגום האנגלי, לעומת זאת, מדבר על "תשובות הכוללות צוים אמפריאליים" (rescripts containing imperial ordinances), וזאת בהתאם ללשון המקור (basilikon...diataxeon antigrahai). אלה נחקקו על גבי "לוחות מתכת". האמנם? בתרגום האנגלי נאמר brazen tablets,²¹ שהם לוחות ארד, וזאת, שוב, בהתאם למקור (stelai...chalkai). אין זו טעות של מה בכך, שכן הצגת חוקים ברשות הרבים על גבי לוחות ארד הוא מנהג עתיק יומין במדינה הרומית עוד מתקופת הרפובליקה, וקטע זה מעיד על המשכיותה של מסורת זו גם במאה הרביעית לספירה. באשר לחלקו השני של הקטע, נשאלת השאלה היכן למדו ילדים שאינם נוצרים על ישוע ופילטוס. המעין בתרגום האנגלי או במקור היווני יוכל לדעת כי ילדים אלה למדו זאת בבתי-הספר (didaskaleia; schools). בנוסח העברי שלפנינו מלה זו הושמטה ללא כל הסבר, וכך שובשה עדות מעניינת ביותר על אחת מדרכי התעמולה של מתנגדי הנוצרים: שימוש בחיבורים נוצרים אפוקריפים (הספרים החיצוניים לברית החדשה).

¹⁹ ספר ט', פרק 7, פסוק 1, עמ' 301.

²⁰ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. II, p. 341.

²¹ Eusebius, *The Ecclesiastical History*, vol. II, p. 343.

בהמשך הפרק מצוטט בהרחבה צו של הקיסר מאקסימינוס דאיה. ניתן להסתפק בכותרת הצטוט, וזו לשונה: "העתק צו של מקסימינוס, שהוצא בעקבות הפניות נגדנו. נלקח מן הלוח אשר בצידון".²²

עיון בתרגום האנגלי ובמקור היווני מראה כי המלה "תרגום" (hermeneia; translation) הושמטה כאן. מכך ניתן להסיק כי הנוסח היווני המצוטט אצל אוסביוס אינו המקור, אלא תרגום מלאטינית. תמוה לא פחות הוא תרגומה של המלה "פניות", שכן אותה מלה תורגמה בראשית הפרק כ"כתבי עצומה". אך חמורה מכל היא המרת שם העיר צור (ביוונית Tyros, באנגלית Tyre) בשמה של צידון.

סכום

די בקטעים שמאמר זה דן בהם כדי להראות כי הספר שלפנינו אינו יכול להחשב כתרגום ראוי לשמו של *ההיסטוריה הכנסייתית* של אוסביוס. חלק מהפגמים שהנוסח העברי לוקה בהם אף מעמידים בסומן שאלה את יכולתם של האחראים לו לתרגם טקסט כלשהו מאנגלית לעברית. יתרה מזו, הנסיון לתקן ולהבהיר את תרגומם של לייק ואולטון מתברר כיומרה חסרת בסיס וחסרת כיסוי כאחת. שום תרגום אינו מושלם, גם לא תרגומם של לייק ואולטון, אך יש לציין כי שניהם היו מומחים של ממש לספרות נוצרית קדומה ולתולדות הכנסייה במאות הראשונות לקיומה. נוסף ונאמר כי מתרגם הכרך הראשון, קרסופ לייק (1872–1946), היה פרופסור לתולדות הכנסייה באוניברסיטת הרווארד, וכי מתרגם הכרך השני, ג'ון ארנסט לנרד אולטון (1886–1957), היה פרופסור מלכותי לתאולוגיה באוניברסיטת דאבלין.

למרבה הצער, המקום המיועד ל*היסטוריה הכנסייתית* של אוסביוס על מדף הספרים העברי נותר פנוי.

²² ספר ט', פרק 7, פסוק 2, עמ' 301.

אבשלום לניאדו

אבשלום לניאדו, החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב.

תרגום, פרוש או שבוש ?